

אוניברסיטת תל-אביב
הפקולטה למדעי הרוח ע"ש לסטר וסאלי אנטין
התכנית ללימודי נשים ומגדר

נשות הכותל: חקר מקרה של תהליך שינוי

רפראט במסגרת הקורס:

הטמעת חשיבה מגדרית בארגונים

המרצים:

ד"ר זאב לרר וגב' הדס בן אליהו

מגישה:

אריאלה גולדהירש

מאי 2016

תוכן העניינים

3.....	הקדמה
4.....	הפרקטיקה המגדרית המדירה
6.....	הפרקטיקה החלופית וגלגוליה
11.....	מרכיבי המאבק לשינוי
19.....	ומה הלאה?
21.....	סיכום

ביבליוגרפיה

"Never doubt that a small group of thoughtful, committed citizens can change the world; indeed, it's the only thing that ever has" Margaret Mead (1901 - 1978)

הקדמה

ביום ראשון, ה- 31.1.2016, נפל דבר: ממשלת ישראל אישרה את הקמתו של מתחם תפילה משותף לגברים ולנשים ברחבת הכותל הדרומית, לצד רחבת הכותל הקיימת. החלטת ממשלה זו רשמה עוד פרק - ולא בהכרח פרק אחרון - במסען הארוך בן 27 השנים של 'נשות הכותל', מסע אשר החל בחודש דצמבר 1988, ושתכליתו היתה לחולל שינוי מגדרי בנוהגי התפילה ברחבת הכותל המערבי, לקדם שוויון ולהשיג הכרה בזכותן של הנשים להתפלל בעזרת הנשים בקבוצה ובקול, לקרוא מן התורה ולהתעטף בטליתות.

ומעשה שהיה כך היה: באותו חודש דצמבר התקיים בירושלים הכנס הבינלאומי הראשון של פמיניסטיות יהודיות בנושא האדרת האישה היהודייה, כנס אליו הגיעו נשים מכל רחבי העולם ומזרמים דתיים שונים. התפילה בכותל לא היתה בתכנית הכנס, נזכרת ענת הופמן, יו"ר הנהלת נשות הכותל, שהייתה אחת מהמשתתפות בו, אך לקראת סיומו הציעה אחת הנשים לקיים בכותל המערבי תפילת הודיה לשלום המדינה ולקרוא שם בספר תורה אותו הן קבלו בהשאלה, למיטב זיכרונה של הופמן, מקהילת "הראל" הרפורמית. ענת הופמן מספרת כי היא זו שהביאה את השולחן המתקפל עליו הניחו הנשים את ספר התורה. כאשר החלו הנשים בתפילתן קמה מהומה והמתפללים האחרים הגיבו בקללות, לעג ואיומים, והנשים עזבו את המקום. משתתפות הכנס חזרו לארצותיהן, אך בעקבות אירוע זה גמלה ההחלטה בקרב קבוצת נשים ירושלמיות להפוך את התפילה בקבוצה ואת הקריאה בספר התורה בכותל המערבי למנהג קבוע, ובראש חודש טבת, תשמ"ט, 9.12.1988, הן הביאו איתן ספר תורה לעזרת הנשים, וכאשר הן החלו לקרוא בו כשהן עטופות בטליתות, "all hell broke loose", כפי שמספרת לזלי זקס, מנכ"לית נשות הכותל: כסאות - ממתכת, היא מדגישה, לא מפלסטיק - עפו מעל למחיצה מעזרת הגברים, היו יריקות, קללות וגידופים וחטיפה של ספר התורה מידיהן. תגובה אלימה זו לא ריפתה את ידיהן, מוסיפה ענת הופמן, והן הקימו קבוצה של נשים שהמשיכו להגיע לכותל ולהתפלל כדרכן. כך נולד ארגון 'נשות הכותל', ששם לעצמו למטרה לקבל חופש פולחן ולהשפיע על הסדרי התפילה בכותל בכל הנוגע לתפילת הנשים.

בעבודתי זו אני מבקשת לעקוב אחרי מהלך האירועים שהובילו לשינוי אותו חוללו נשות הכותל, בין השאר באמצעות קטעי עיתונות, ראיונות שפורסמו בתקשורת עם האקטנטים הקשורים לנושא, וראיונות אישיים שערכתי עם שלוש מהשחקניות המרכזיות בזירה:

- ענת הופמן, יושבת ראש ההנהלה של נשות הכותל, המוזכרת לעיל.
- לזלי זקס, מנכ"לית נשות הכותל, שהיא, לדבריה, ה"ביצועיסטית" שמשמשת כ - liaison בין ההנהלה הנבחרת לבין הצוות, ושאלה היא מוזכרת לעיל.
- עו"ד אורלי ארז-לחובסקי, מנהלת המחלקה המשפטית של המרכז הרפורמי לדת ומדינה.

הפרקטיקה המגדרית המדירה

גילויי האלימות הקשים בהן נתקלו הנשים באותה תפילה ראשונה בדצמבר 1988 לא היו אירוע חד פעמי. בראשי-החודש הבאים, כאשר ניסו הנשים לערוך תפילה בכותל כמנהגן, החריפו גילויי האלימות כלפיהן, והם כללו בנוסף לזריקת כסאות וחפצים אחרים מעזרת הגברים אליהן, גם דחיפות ומכות. תגובות קשות אלה ואחרות הן הביטוי הפיזי המובהק של הפרקטיקה המגדרית המדירה הנוהגת בכותל המערבי, שלפיה על נשים נאסר להתפלל בקבוצה ובקול רם – שכן "קול באישה ערווה"¹ – וכן נאסר עליהן להניח תפילין, להתעטף בטלית ולהכניס ספר תורה לעזרת הנשים ולקרוא בו, פרקטיקות שנחשבות בחוגים האורתודוקסיים והחרדיים לנחלתם "הטבעית" והבלעדית של הגברים.

פרקטיקה מגדרית מדירה זו באה קודם כל לידי ביטוי ברובד הפיזי, המוחשי, הקונקרטי, אך יש לה משמעות עמוקה אף יותר: היא מציבה את הנשים במקום נחות, מוגבל ושולי ביחס לגברים וקובעת למעשה כי הן אינן מסוגלות/ראויות לעבוד את האל בדרך בה עובדים אותה הגברים. חוסר השוויון הזה גורם להשפלתן של הנשים ויש לו השלכות על תחומי חיים נוספים מעבר לפולחן הדתי. פרופ' פרנסס רדאי, אשר שימשה כיועצת לנשות הכותל מאז שנת 1989 ואף ייצגה אותן בבית המשפט בכמה מעתירותיהן, סבורה כי מה שאחראי להתנגדות האלימה לנשות הכותל הוא "רצונה של היהדות האורתודוקסית כממסד לשמר את ההגמוניה הפטריארכאלית כנגד קריאת התיגר של הפמיניזם הדתי"², וזוהי הסיבה האמיתית להדרתן. כך סבורה גם לזלי זקס שכתבה: "[...] המאבק נגדנו איננו על דת או על הלכה, שהרי מדובר פה בקבוצת נשים המתפללת בעזרת הנשים באופן שאינו נוגד את ההלכה. המאבק הינו על שליטה וטריטוריה, והכוחות שפעלו ועדיין פועלים נגדנו הינם פוליטיים, שמעוניינים לשמור על הגמוניה ועל המשאבים הנלווים לה כתוצאה מאחיזתם בכותל."³

[ההדגשה שלי]. בראיון שלה איתי חזרה לזלי זקס על דברים אלה וחידדה אותם אף יותר: היא טוענת שהמאבק על הכותל הוא לא מאבק דתי אלא מאבק על כסף, על סטטוס, ועל שליטה - שליטה על התקציבים ועל ניהול המקום הקדוש ביותר ליהודים בכל העולם.

¹ התלמוד הבבלי, ברכות, כד, א.

² רדאי, פרנסס, "תביעה לשוויון בהגדרת הזהות הדתית: מקרה נשות הכותל – סאגה בבית המשפט העליון", המשפט י"ג תשס"ט עמ' 409.

³ זקס, לזלי, "נשות הכותל: תפילתנו לא נוגדת את ההלכה", אתר nrg מעריב, 12.5.2013.

התקציב השנתי של הקרן למורשת הכותל הוא, לדבריה, 80 מיליון שקל, וכאשר מדובר בסכומים כאלה, וכאשר מדובר על הכוח הרב שיש לרב הכותל שעושה במקום כרצונו (שנותן, למשל, אישורי כניסה לרכב למי שהוא חפץ ביקרו) - ועל הכוח שיש גם לכל אנשיו - אלה אינם דברים שמוותרים עליהם בקלות. גם למפלגות החרדיות, מוסיפה זקס, יש עניין לשמור על הכוח הזה כי אנשיהם מאיישים משרות שם. אלה גם אלה, כמו גם אנשי הרבנות, הם, אם כן, אקטנטים ששייכים לאותה רשת, ויש להם אינטרס משותף ברור לאפשר למצב הקיים להימשך, ולכן הסיבות שהם נותנים להדרת הנשים הן רטוריקה גרידא, אלו הבלים, כפי שמתנסחת זקס.

הסיבות האלה - משטרי ההצדקה - שניתנו לאורך השנים להמשך הדרת הנשים, כוללות, בין השאר:

1. את הנאמר בעמדת המדינה בתשובתה לבג"ץ הראשון של נשות הכותל ב-1989, שיש למנוע מהנשים להתפלל בכותל כדרכם "מטעמי בטחון והסדר הציבורי";
2. את מסקנתה של ועדת המנכ"לים שהקימה הממשלה ושהגישה את מסקנותיה ב-1996 שקובעת כי "עוד לא בשלה העת לאפשר תפילה ברחבת הכותל, אשר היא שונה מהתפילה המסורתית המקובלת בו";
3. את טיעוניה של רב הכותל שאמר כי הפרקטיקה הנוהגת בכותל מתבססת על המנהג מימים ימימה שאין לשנותו, וכי צריך לשמור על אחדות העם, וגם כי כניעה בעניין נשות הכותל תהיה מדרון חלקלק שיוביל לדברים אחרים כמו נישואים מעורבים, התבוללות ועוד.

כל אלה הן סיבות - שלא לומר תירוצים - שלא מן העניין, שבאים לכסות על הרצון של ההגמוניה הפטריארכאלית-דתית לשמר את עליונותה על הנשים.

מתי החלה פרקטיקה מדירה זו? ענת הופמן מספרת כי בחודשים שלאחר שחרור הכותל התפללו בו גברים ונשים ביחד.⁴ המחיצה בין עזרת הגברים לעזרת הנשים, היא מספרת, הוקמה ב-14.4.1968 לקראת ביקורו המיועד של הרב אלכסנדר שינדלר שהיה אז נשיא התנועה הרפורמית Union of American Hebrew Congregation. לדבריה, הרב שינדלר ביקש להגיע לישראל כדי לשאת תפילת הודיה על ניצחון ישראל במלחמת ששת הימים, וכאשר התברר שהוא מתכוון להתפלל בכותל המערבי הממשלה כמעט ונפלה. לוי אשכול, ראש הממשלה דאז, נאלץ להחליט למי הוא נותן את השמירה על הכותל – ליגאל ידין ולארכיאולוגים או לדתיים ולרבנות. הוא בחר באחרונים כי הקואליציה שלו נשענה על הדתיים ולא על הארכיאולוגים. זה הרגע, לדעתי, בו נסגרה הקופסה השחורה, ומאז הדברים

⁴ אני עצמי הייתי עדה לתפילה מעורבת זו בביקורי בכותל המערבי כחודש-חודשיים לאחר מלחמת ששת הימים, בעת שירותי הצבאי.

רק הלכו והקצינו: בתגובה לאותה תפילת נשים ב – 1988, שהיא, לדעתי, אקט הפרובלמטיזציה הראשון, ששיבש את התסריט הקבוע הנוהג בכותל ושזעזע את המערכת הדתית-האורתודוקסית והוציא אותה משלוותה, הוציא הרב גץ, הממונה על הכותל בזמנו, הוראה שלפיה נאסר על הנשים להתפלל בכותל אם הן עטופות בטלית וקוראות בספר התורה - וזאת למרות הודאתו הקודמת כי פרקטיקה זו אינה אסורה על פי ההלכה;⁵ ובהמשך, בתגובה לעתירתן של נשות הכותל לבג"ץ ב - 1989 כי זה יורה על ביטול איסור זה, החמיר השר לענייני דתות את התקנות עוד יותר וקבע כי "בתחומי המקומות הקדושים אסורה עריכת טקס דתי שלא על פי מנהג המקום, הפוגע ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום." (תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים תשמ"א – 1981). בנקודה זו, לדעתי, הקופסה השחורה לא רק נסגרה אלא גם ננעלה. עם זאת, מהלכים אלה ודומים להם שבאו בעקבותיהם, ואשר אותם אפרט בהמשך, לא הרתיעו את נשות הכותל. הן לקחו על עצמן להיות סוכנות השינוי והן המשיכו להיאבק, גם בפועל בשטח וגם בזירה המשפטית, על זכותן להתפלל בדרכן ועל פי מנהגן.

את המרכיבים של המאבק הזה, את השינויים שהוא עבר, ואת תוצאותיו אבחן בפרקים שלהלן.

הפרקטיקה החלופית וגלגוליה

כאמור לעיל, הפרקטיקה החלופית לזו שנהגה בכותל מאז קיבלה הרבנות שליטה עליו, אותה ניסו נשות הכותל להוציא אל הפועל, הייתה לאפשר להן להתפלל בעזרת הנשים כקבוצה כמנהגן, תוך קריאה בקול בתורה - בשילוב שירה - כשהן עטופות בטלית ועטורות בתפילין. (נשות הכותל מכנות זאת "The Four T's": טלית, תורה, תפילין ותפילה בקול רם). הניסיונות הרבים לאורך השנים ליישם פרקטיקה חלופית זו נתקלו בהתנגדות עזה של רב הכותל, הרבנות וראשי הזרם האורתודוקסי, ולנוכח התנגדות זו ולנוכח ההתפתחויות השונות שחלו במהלך מאבקן של נשות הכותל על פני השנים, עברה חלופה זו שינויים לא מעטים. בראיון שערכתי עם לזלי זקס שאלתי אותה האם היו ניסיונות של נשות הכותל להידבר עם רב הכותל ולהציע לו חלופה אחרת, היא ענתה כי עם רב הכותל הן לא דיברו אף פעם כיון שהוא לא היה מוכן לדבר איתן, אבל הן אכן העלו הצעה חלופית שלפיה יקצבו להן זמן קבוע לתפילה ליד הכותל, שעה אחת בכל ראש חודש, חוץ מראש חודש תשרי, ובסך-הכול 11

⁵ גם רב הכותל הנוכחי, הרב שמואל רבינוביץ', אמר דברים דומים: ב 20.2.2016 חשף האתר החרדי "כיכר השבת" כי בישיבת מועצת הרבנות הראשית שהתקיימה בשנת 2013 ועסקה בהצעות שונות לפשרה על רחבת הכותל, עלתה עמדתו של רבינוביץ' שהתבטא באופן מפתיע כי "נשות הכותל אינן פועלות בניגוד להלכה. הן מניחות תפילין וטלית בהיתר ולא מתפללות מעורב". כהוכחה מובא שם צילום של העמוד מתוך הפרוטוקול בו כתובים דברים אלה. (כהן, ישראל, "רב הכותל: נשות הכותל לא נגד ההלכה", אתר האינטרנט "כיכר השבת", 20.2.2016).

שעות בשנה, לא יותר, שבהן הן תוכלנה לנהל את תפילתן בדרכן,⁶ אך גם הצעה זו נדחתה על הסף, ותגובתו של שר הדתות דאז היתה, לדבריה, "הכותל שומע, הכותל לא רוצה לשמוע קולות של נשים, אני יודע מה הכותל רוצה". לענת הופמן יש סיפור דומה: היא מספרת כי כאשר פנתה בזמנו לרב גץ, רב הכותל דאז, בבקשה שישקול מתן אפשרות להתפלל בקול בעזרת הנשים, הוא כתב לה: "אחותי, תתפללי כמו חנה בשילה: רק שפתיה נעות וקולה לא ישמע". שתי דוגמאות אלה מעידות כאלף עדים כי להדרת הנשים מתלווה גם ניסיון להשתקתן ולהשפלתן.

החלופה הנוכחית, זו שאושרה בממשלה, שעניינה קיום התפילה באתר הרחבה הדרומית, לא היתה פרי יוזמתן של נשות הכותל. המתווה שאושר הוא תוצאה של מו"מ חשאי שהתנהל בשלוש השנים האחרונות בראשותו של מזכיר הממשלה היוצא, אביחי מנדלבליט, שמונה על-ידי ראש הממשלה לעמוד בראש הצוות המייעץ לסוגיית הסדרי התפילה בכותל המערבי. אבל למעשה ההצעה הזו, בצורה כזו או אחרת, היתה מונחת על השולחן במהלך עשרים השנים האחרונות ובכל אותן השנים התנגדו לה נשות הכותל. הן התנגדו לה גם כשהיא הפכה להמלצה רשמית שהוגשה לממשלה ב-1998, גם כשבג"ץ נתן לה תוקף ב-2003, וגם כאשר יו"ר הסוכנות היהודית, נתן שרנסקי, הציע ב-2013, בהמשך לה, את הפשרה הקרויה על שמו, "מתווה שרנסקי", שלפיה יורחב האתר החלופי משמעותית כך שיוכשר לתפילות, אירועים וטקסים, ושבנוסף לכך הוא יהיה פתוח בכל עת, הוא יחובר לרחבת הכותל עצמה על-ידי יצירת רצף, והכניסה לכל חלקי המתחם החדש תהיה אחת.

חלופת מתווה שרנסקי לא ענתה על דרישתן המקורית של נשות הכותל, אך הן הבינו כי:

- הן אינן יכולות לדחות על הסף את פסיקת שופטי בג"ץ מה-6 לאפריל 2003, שקבעו כי אמנם זכותן של נשות הכותל להתפלל ליד הכותל כדרכן, ואולם זכות זו אין היא זכות ללא גבולות וכי יש לעשות ככל הניתן למזער את הפגיעה ששומרי מצוות אחרים חשים בשל אורח תפילתן, וכן כי המימוש הטוב ביותר של זכות זו – כזה שיפגע במידה הפחותה ביותר ברגשות המתפללים במקום – יהיה לספק להן מקום תפילה חלופי באתר הסמוך לו, המכונה "מתחם קשת רובינסון", ולהפכו לאתר תפילה שבו הן תוכלנה להתפלל על-פי דרכן.
- אם הן תדחינה את ההצעה שמיטיבה עם הזרמים הלא-אורתודוקסיים שאותם הן גייסו למאבקן, הן עלולות לאבד את תמיכתם.

⁶ ראוי לציין כי בשנת 2000 המליץ השופט מישאל חשין לממשלה לקבל חלופה זו בכתבו: "...ובמעט רצון טוב תוכל הממשלה להקצות לנשות הכותל דל"ת אמות לתפילתן כמנהגן. אין נשות-הכותל דורשות הרבה. נכונות הן לספק עצמן במעט; למשל: תפילה במשך שעה אחת, פעם בחודש, בראש חודש (למעט ראש חודש תשרי); סך-הכל אחת עשרה שעות בשנה. יכולה היא הממשלה לעשות הסדר למעט זה." (מתוך דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל ראש הממשלה נ' ענת הופמן).

התוצאה היתה שהן נעתרו, לראשונה, לדון בחלופת "קשת רובינסון" והסכימו לשתף פעולה עם ועדת מנדלבליט.

צעד זה התברר כקו פרשת המים בסאגה ארוכת-השנים של נשות הכותל, כיון שכתוצאה ממנו התגלעה מחלוקת קשה בין החברות לבין עצמן, לענת הופמן קמה אופוזיציה בתוך הארגון, ומספר נשים - מהמייסדות של הקבוצה, כמו ד"ר הרבה בונה הברמן (שבינתיים הלכה לעולמה), פרופ' שולמית מגנוס, שריל בירקנר מאק וחברות נוספות שהביעו התנגדות לחלופה זו, פרשו ממנה. הפרישה לוותה בטונים צורמים (הברמן, למשל, פנתה לרשם העמותות ודרשה ממנו שישלול את הלגיטימיות של אופן קבלת ההחלטות בעמותת נשות הכותל), ואני מתרשמת שישנם עד היום הרבה מאד משקעים והרבה bad blood בין שני חלקי הקבוצה שהתפצלה.⁷ הפורשות מכנות את עצמן "נשות הכותל המקוריות" - Original Women Of the Wall (OWOW) ובהודעה שהן פרסמו בעת פרישתן הן כתבו: "הרמנו את לפיד השוויון והפלורליזם היהודי עבור הדורות הבאים וכעת הכל עומד לקרוס. למרות שהצלחנו להוכיח את זכויותינו כנשים לנהוג באוטובוס היהדות, עכשיו הנהלת העמותה שלנו בשיתוף עם הממשלה מחפשת להעבירנו לאוטובוס נפרד".⁸ ברוח זו כתבה גם פרופ' שולמית מגנוס מ"נשות הכותל המקוריות", לאחר החתימה על ההסכם:

"לאחרונה חתמה הממשלה על הסכם - או אם נדייק, "דיל" - בנוגע לסידורי התפילה בכותל, ובכך נרשם כישלון נוסף במאבק על הזכות של כל אחד ואחת לחיות לפי השקפת עולמו. שוב התחוור לנו כי ידם של השואפים לבנות בישראל חברה פלורליסטית ושוויונית היא על התחונה, והממסד החרדי מכתוב את תפיסותיו על כלל האזרחים. במקרה זה, על צביון התפילה שעל פיו יש להתפלל במקום הקדוש ביותר לעם היהודי. [...] ההסכם המוצע מטעם הממשלה ישנה את המציאות הקיימת [ההדגשה במקור] כך שאישה לא תוכל לעלות לתורה בכותל, לא תורשה להתפלל בקול רם או להתעטף בטלית. במקום זאת, נשים תאלצנה להגלות את עצמן ל"קשת רובינסון", מתחם צדדי שאינו נמצא מול הכותל עצמו, ובכך הוא מנותק לא רק פיזית - אלא רגשית. בצורה זו הממשלה מעניקה גושפנקא רשמית למונופול החרדי על רחבת הכותל, והופכת את המקום הקדוש לעם כולו - דתיים וחילוניים כאחד - לבית כנסת חרדי על פיו יישק דבר. [...] שלא יהיה ספק: אנו בעד הסכם אמיתי שיכבד גם את הזכות שלנו, ויאפשר לנו להתפלל מול הכותל - ולא למצוא פתרונות השולחים את הנשים ל"ירכתי האוטובוס" רק כדי לפייס את החרדים. זו צריכה להיות דרישה

⁷ התרשמותי זאת נובעת מהעובדה שפרופ' שולמית מגנוס, אחת מהפורשות, שבתחילה הביעה את הסכמתה להתראיין אצלי, חזרה בה, ואני מייחסת זאת לעובדה שלקראת סוף השיחה הטלפונית שלי איתה אמרתי לה שכבר ראינתי את ענת הופמן ולזלי זקס לצרכי עבודה זו.

⁸ אטינגר, יאיר, "פמיניסטיות דתיות נגד הפרשה בכותל", הארץ, 6.3.2014.

של כל יהודי ויהודיה באשר הם, הרואים בדאגה את המשך מדיניות ההפליה הדתית כלפי נשים.⁹

באופן דומה התבטאה גם שריל בירקנר מאק, דוברת 'נשות הכותל המקוריות'; בתגובה להסכם החדש היא אמרה כי "המשמעות היא בגידה בעקרונות נשות הכותל. משמעות הדבר היא שלילת הזכויות שלנו שבתי המשפט הישראליים תמכו בהן. זה אומר שלילת זכותן של נשים להתפלל היכן שהן רוצות, מתי שהן רוצות ובדרך שהן רוצות. זה אומר מעמד של דרגה ב' לא רק לנשים, אלא גם למסורתיות, לרפורמים ולרבים מהיהודים האורתודוקסים".¹⁰

מנגד הסבירה ענת הופמן בראיון שערכתי איתה כי הרעיון הראשוני של השוויון בתפילה אכן שייך לנשים האמריקאיות - הפורשות - והן אלה שהביאו אותו לארץ, אך מי שטיפח את הצמח הזה, לדבריה, היו הישראליות, והוא אכן גדל, אבל באדמה שהיא שונה מזו שיש בארה"ב, ועם רוחות ומשקעים שונים מאלה שיש שם, ולכן הוא אינו יכול להיות דומה למה שהן זוכרות מהבית. ואת זה, לטענתה, הן לא הבינו. בניסיון להסביר לי את ה - POV שלה בעניין ההסכם אמרה הופמן: "ניסינו כל דבר, נקטנו בכל מיני אמצעים, אך בסופו של דבר הגענו למסקנה כי זו הדרך, לא משום שהתעייפנו אלא כי החכמו. כל מי שמכיר את חוק האבולוציה יודע שמי ששורד הוא לא החזק ולא החכם ולא היפה, אלא מי שיודע להתאים את עצמו לתנאים המשתנים. זה החוק של דרווין, והנסיעה שלי לגלפגוס עזרה לי להבין זאת. דרווין, שהיה איש דתי, שרצה להאמין שהבריאה קרתה בבת אחת, הוכרח לשנות את צורת חשיבתו ולהבין כי, כמו שהתפילה אומרת, "ובטובו מחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית",¹¹ וכך עשינו גם אנחנו."

גם לזלי זקס נדרשה לעניין קבלת חלופת קשת רובינסון ופרישתן של חלק מנשות הכותל כתוצאה ממנה בראיון שערכתי איתה. היא אמרה כי לטעמה הפורשות הן נשים שאין להן שום הבנה פוליטית, והיא מסבירה: "כאשר ממשלת ישראל באה ואומרת – בואו לשולחן, דברו איתנו – וכאשר אנו יודעות שאם לא נדבר איתם אזי הם יחליטו על אופי הרחבה בלעדינו, אז אין ברירה, הולכים לשולחן המשא-ומתן. ידענו שאם הם יקימו רחבה חלופית שתענה על דרישות בית המשפט, בית המשפט יאלץ אותנו ללכת לשם ולא נוכל להתנגד, כי מעולם, בכל השנים בהן נאבקנו, לא עשינו דבר בניגוד לחוק". לשאלתי מה היא חושבת על ההסכם שהתקבל ענתה זקס כי לדעתה יש פה הישג שיש לו כמה רבדים: הנקודה הראשונה – והמאוד חשובה לדעתה - היא עצם העובדה שממשלת ישראל מכירה בכך שיש דרכים

⁹ מגנוס, שולמית, "נשות הכותל"? אאוט: לא מוותרות על הכותל המערבי", אתר Ynet, 2.3.2016.

¹⁰ מלך, ג'ודי ויאיר אטינגר, "מחלוקת בתוך נשות הכותל: הקבוצה שפרשה הודיעה כי תתנגד להסכם", הארץ, 31.1.2016.

¹¹ מתוך "ברכת יוצר אור" הנאמרת בכל יום בתפילת שחרית.

שונות להתפלל בכותל. נקודה נוספת היא שיש פה ביטוי להעצמה של נשים, ונקודה שלישית היא שעתה ארגונים חברתיים אחרים יכולים לקחת דוגמה ולהבין שניתן להצליח במאבקים.

עו"ד אורלי ארז-לחובסקי סבורה אף היא שהפרקטיקה החלופית עליה הסכימה הממשלה היא מצוינת. בראיון שלי איתה היא התייחסה להיבטים המשפטיים של ההסכם ואמרה כי הדבר המרשים ביותר בו הוא העיגון בחוק שקובע כי באותה רחבה דרומית ינהגו לפי עקרון השוויון המגדרי והפלורליזם. לדבריה אין לזה תקדים באף דבר חקיקה - זו הפעם הראשונה שדברים אלה נאמרים בחקיקה ביחס לזרמים הלא-אורתודוקסיים, ועשויות להיות לזה, לדעתה, השלכות גם בהקשרים אחרים. בנוסף, זו הפעם הראשונה שיש מועצה סטטוטורית שיש בה נציגים גם של נשות הכותל וגם של הזרמים הלא-אורתודוקסיים, דבר שגם לו אין תקדים. מעבר לכך היא רואה חשיבות גדולה בעובדה שיש כאן הכרה באפשרות להתפלל בצורה אחרת. לשאלתי במה יהיה שונה מעמדה העתידי של הרחבה הדרומית ממעמדה כיום - שהרי גם היום זהו אזור ציבורי, גן ארכיאולוגי שפתוח לכל - לתיירים, למבקרים, לאורחים - ענתה עו"ד ארז-לחובסקי כי כרגע זהו אתר שהכניסה אליו מוגבלת בשעות ויש לשלם דמי כניסה, אלא אם - וזה חידוש רק של השנים האחרונות - מודיעים שבאים להתפלל, ואילו בעתיד המתחם יהיה פתוח לכל, שבעה ימים בשבוע, כל השנה. אבל הדבר החשוב ביותר, לדעתה, הוא - שהיום המקום ממוגן כמתחם נפרד, בעוד שלפי ההסכם הוא יהפוך להיות חלק בלתי נפרד מן האתר הממלכתי של הכותל המערבי, דהיינו מתחם הכותל יהיה למעשה מתחם אחד שיש בו עזרת גברים, עזרת נשים ועזרה מעורבת ('עזרת ישראל'), ושיוכל להציע כמה אפשרויות תפילה. עו"ד ארז-לחובסקי הדגישה כי הרעיון הוא ליצור שוויון דרך הנראות, ולכן הוחלט ששער הכניסה הראשית יוזז אחורה, הוא יהיה משותף לשתי הרחבות, ניתן יהיה לראות דרכו גם את קשת רובינסון, וכל המבקרים יעברו דרכו ויוכלו לבחור לאיזו רחבת תפילה ברצונם ללכת. החלטות אלה ואחרות התקבלו כתוצאה מדרישותיהן של נשות הכותל כפי שהן באו לידי ביטוי בנייר העמדה אותו הן הציגו בפני מזכיר הממשלה דאז, אביחי מנדלבלויט, באוקטובר 2013, עם תחילת המשא והמתן על החלופה שאושרה. נייר עמדה זה פירט 16 תנאים מקדימים¹² אשר רובם התקבלו בהסכם הסופי.

¹² המסמך המפרט את 16 התנאים המקדימים הללו הוא, לדעתי, מסמך מרתק שיורד לפרטי-פרטים, ושלבטא בכל סעיף שלו את הדרישה לשוויון, לכבוד ולפלורליזם. אצטט כאן רק כמה מהתנאים האלה: "הקמת רחבה רציפה במפלט אחד שיכולה להכיל לפחות 500 נשים הנמצאת במגע ישיר עם הכותל המערבי. גובה הרחבה החדשה יהיה בגובה הרחבה הקיימת"; "לא תהיה כניסה נפרדת לאתר החדש ולכותל המערבי. תהיה בדיקה ביטחונית בכניסה לכלל אתרי הכותל, וזאת ללא הפרדה מגדרית"; "הגוף שינהל את 'עזרת ישראל' יזכה לתקציבי מדינה שווים בהיקפם לפחות לאלה של הקרן למורשת הכותל"; וכן "יחס המדינה לאתר החדש יהיה שוויוני בכל התייחסות רשמית. השילוט, ההכוונה, כוח האדם והפרסומים בדפוס ובאינטרנט יהיו שוויוניים לחלוטין".

עו"ד ריקי שפירא-רוזנברג, חברת הנהלת נשות הכותל, התייחסה אף היא להסכם שאושר, וכך היא התבטאה לגבי הוויתור שגלום בחלופה זו: "כקבוצה אני מבינה שבעצם העזיבה שלנו את עזרת הנשים אנו מוותרות על ההזדמנות והסיכוי לחולל שינוי בתוך הממסד האורתודוקסי השמרני. אולם המאבק לא תם, אני מאמינה שהמצב החדש יעורר דיון פנים-אורתודוקסי על גבולות ההלכה ועל יכולתן של נשים לקרוא בתורה, להתעטף בטלית ולהניח תפילין גם בעזרת הנשים בכותל המערבי."¹³

ולסיום פרק זה אבקש לצטט את תגובתו הכתובה של רב הכותל, הרב שמואל רבינוביץ', להחלטת הממשלה על הקמת הרחבה הפלורליסטית:

"שלשום אישרה הממשלה החלטה שמוטב היה שלא היתה באה לעולם: לראשונה מאז שחרב בית המקדש (בעוון שנאת חினם) חולק הכותל המערבי לשבטים. בצד הרחבה המסורתית, שבה התפללו יהודים במסירות נפש מאות בשנים,¹⁴ תפעל רחבה נוספת לתנועות החדשות והמחדשות. [...] לו היו אבותינו ואמותינו יכולים להשתתף בהצבעה על קריעת הכותל למחנות ולפלגים, היתה ההצעה מושלכת מן השולחן בשאט נפש. [...] במשך שנים ארוכות פעלתי בדרכים גלויות וסמויות כדי להשיב את השלום אל הכותל המערבי. הסכמתי לויתורים מרחיקי לכת¹⁵ מתוך אמונה כי "גדול השלום". אך לנוכח המתקפה הקנאית הבלתי פוסקת על הכותל מצד ארגונים שונים, והאווירה המורעלת שהלכה והתפשטה בו, נאלצה הממשלה בכאב לב ובלית ברירה, לקבל גזירת פיצול, ולהסיר מרחבת הכותל את אש המחלוקת שאיימה לכלות את הכל."^{16 17}

מרכיבי המאבק לשינוי

גיוסים: נשות הכותל היא קבוצה לא גדולה שמונה כמה עשרות נשים שבאות מכל הזרמים של היהדות, וכסוכנות שינוי שמבקשות להניע תהליך של שינוי הן הבינו בשלב די מוקדם של מאבקן שהן זקוקות לתמיכה מבחוץ. בראיון איתה שהתפרסם באתר "הקרן החדשה לישראל" אחרי החלטת הממשלה מה- 31.1.2016 להקים את מתחם התפילה המעורב, כותבת ענת הופמן כי "מי שרוצה להביא לשינוי חייב להקים קואליציות עם ארגונים אחרים; רק שותפויות מייצרות כוח שמביא הישגים",¹⁸ וכן כי "יש פה מסר שחשוב לי להעביר לשאר הארגונים בחברה האזרחית: כל מי שרוצה לעשות שינוי חייב לכרות בריתות ולהקים

¹³ סגל, אור, "דיווח: שוויון בכותל המערבי?" אתר הטלוויזיה החברתית, 1.2.2016.
¹⁴ הערה שלי: רב הכותל מתעלם במתכוון מהעובדה ההיסטורית שאין עליה עוררין שבכל אותן "מאות בשנים" עד שנת 1967, היתה התפילה בכותל המערבי מעורבת, דבר שהוא בבחינת חילול הקודש לגבינו.
¹⁵ הערה שלי: בנושא נשות הכותל לא עשה רב הכותל שום ויתורים. לא ברור לאיזה ויתורים הוא מתכוון.
¹⁶ הרב שמואל רבינוביץ', "הכותל הפסיד. כולנו הפסדנו", אתר Ynet, 2.2.2016.
¹⁷ אם כך כותב רב הכותל, משמע נשות הכותל הצליחו אכן לייצר שינוי שלא היה מתרחש בלעדיהן.
¹⁸ האתר של הקרן החדשה לישראל, "כל מה שאנחנו מבקשות זה להיות חופשיות בארצנו", 8.2.2016.

קואליציות, למרות שזה בהכרח מחייב מידה של פשרה. ועדיין, רק הקמת שותפויות כאלה מייצרת כוח שמאפשר הישגים.¹⁹

בראיון שערכתי איתה סיפרה הופמן כי נשות הכותל יצרו קואליציה רחבה והזמינו אליה את התנועות הרפורמיות והקונסרבטיביות ואת הפדרציות של צפון אמריקה שהיוו כוח כופה ומאלץ ועזרו להשפיע על עמדתו של ראש הממשלה, כמו כן הן תמיד, בכל הכנסות, פנו לכל חברות הכנסת, ומי שהתייצבו לתמוך בהן היו נשים שערכים של שוויון, פלורליזם וסובלנות הם ערכים שחשובים להם, כמו למשל חברות הכנסת תמר זנדברג ומיכל רוזין (מר"צ) וסתיו שפיר (העבודה) שהצטרפו אליהן לתפילת ראש-חודש בחודש מרץ 2014. הופמן הוסיפה כי מאחר והן תמיד חשבו שהכוחות החזקים והדומיננטיים שפועלים בישראל הם הצבא והדת, הן פנו גם אל הצנחנים, משחררי הכותל, ויצרו איתם קשר, ולדבריה הצנחנים מכנים אותן "צנחניות" וחושבים שהן משחררות הכותל האמיתיות. לשאלתי האם היו רבנים שתמכו בהן, ענתה הופמן שהרב האורתודוקסי אבי וויס תמך בהן מבחינה הלכתית ואף פרסם פסק הלכה התומך באופן תפילתן, תמך בהן גם הרב שלמה קרליבך, שחשב שהן צדיקות, וכמו כן הן השתמשו בפסק ההלכה של הרב משה ויינשטיין שקבע כי אין שום בעיה הלכתית עם נשים צדקניות שמתפללות ורוצות לקרוא בתורה רק לשם עצמן.

גם לזלי זקס התייחסה לנושא הגיוסים בראיון שערכתי איתה, וסיפרה כי אחרי הפעם הראשונה בה נעצרה אחת מנשות הכותל, נפרת פרנקל שמה, בנובמבר 2009, התגייסו לתמיכה בהן ארגוני נשים כמו "הדסה", "The National Council of Jewish Women" ו-"The Jewish Federation of Orthodox Women" שהן בנות הברית שלהן, וכן גם ארגון הרבנות הרפורמיות. היא סיפרה עוד כי הן ניסו להגיע גם לחברות כנסת, וחלקן אכן תמכו בהן, אך במקרה של חברת הכנסת ד"ר עליזה לביא מ"יש עתיד", למשל, הן לא נחלו הצלחה. הן לא פיענחו כיאות את ה-POV שלהן: הן פנו אליה אך מסתבר, אמרה זקס, שלמרות שהיא אישה אורתודוקסית, והיא יושבת בראש ועדת הכנסת למעמד האישה, היא לא היתה כל כך בעדן. היא חשה שלא בנוח עם המאבק שלהן, והמאבק שלה הסתכם בניסיון להגדיל את עזרת הנשים הקיימת. זקס הוסיפה כי הן דברו גם עם שולי מועלם והיו בקשר גם עם יפה דרעי שדווקא תמכה בהן, אך היא לא עשתה זאת בפומבי.

נשות הכותל השכילו לגייס גם את דעת הקהל לתמיכה בהן, במיוחד אחרי אירועי המעצרים השונים שקרו מאז 2009. המעצרים וההיתקלויות עם המשטרה תועדו באמצעי התקשורת ויצרו גל אהדה ציבורית למאבקן שהיווה כוח כופה ומאלץ ותרם להבנה של הממשלה שיש צורך לפתור את הבעיה. יצחק רייטר כותב בספרו *פמיניזם בהיכל* (2016) כי המעצר הראשון, זה של נפרת פרנקל המוזכר לעיל, "זכה לכיסוי תקשורתי אוהד, ומכאן ואילך הבינו

¹⁹ שם.

נשות הכותל כיצד להשתמש בתקשורת לקידום מאבקן. כשהבינו שהמשטרה קיבלה הנחייה לעצור נשים עם טלית ועם ספר תורה, הן הצליחו לגרום לה לפעול מעת לעת באופן אגרסיבי ולבצע מעצרים – מה שזכה לכיסוי תקשורתי אוהד ונרחב.²⁰

אקטנטים לא-אנושיים: המעצרים המוזכרים לעיל שימשו, אם כן, כאקטנט לא-אנושי במאבקן של נשות הכותל ליישם את הפרקטיקה החלופית שלהן, וכך עשו – ועושים – גם האקטנטים הלא-אנושיים המפורטים להלן:

- **הצילום של דוד רובינגר:** כאשר ניסו נשות הכותל למצוא רעיון מקורי לתמונה שתתנוסס על אגרות הברכה אותן הן רצו לשלוח לתומכיהן לקראת ראש השנה תשע"ג (2012), הן חשבו להציב תמונה שלהן ניצבות ליד הכותל, לצד התמונה המפורסמת של הצנחנים משחררי הכותל אותה צילם הצלם חתן פרס ישראל, דוד רובינגר. ענת הופמן התקשרה לרובינגר לבקש את אישורו להשתמש בתמונתו, ולא זו בלבד שהוא נעתר לבקשתה – הוא אף הגיע לצלם אותן בעצמו, כאשר בתמונה המשוחזרת החליפו הנשים העטופות בטליתות את מקומם של הצנחנים המביטים בכותל ואת מקומה של הקסדה החליף ספר תורה. כך גייסו נשות הכותל למאבקן אקטנט אנושי – את הצלם ששייך לנרטיב של הכותל, ואקטנט לא-אנושי – את הצילום עצמו, שזכה לכותרת: "שחרור הכותל מחדש". הצילום פורסם באמצעי התקשורת ועזר להכניס את מאבקן של נשות הכותל לתודעה הציבורית, שהרי 'תמונה שווה אלף מילים'.
- **פברואר 2013 הצטרפו לתפילתן החודשית של נשות הכותל גם חלק מלוחמי חטיבת הצנחנים שהשתתפו בקרבות לשחרור הכותל – וביניהם גם ד"ר יצחק יפעת שתועד על-ידי רובינגר בתמונה המקורית ושדמותו הפכה לסמל – והביעו סולידריות עם דרישתן לחופש פולחן מלא.**
- **סידור התפילה של נשות הכותל:** לנשות הכותל סידור תפילה משלהן, שלדברי ענת הופמן הוא מיוחד במינו כי הוא סידור התפילה היחיד בעולם שנכתב במשותף על-ידי נשים אורתודוקסיות, קונסרבטיביות ורפורמיות (שהרי, כאמור, על נשות הכותל נמנות נשים מכל הזרמים הללו) ושהוא מוסכם על כולן. ועדה של נשות הכותל שקדה על כתיבתו ועריכתו והתהליך ארך שנים, לדבריה. לזלי זקס הסבירה לי כי נשות הכותל כתבו את סידור התפילה הזה כדי שכל המתפללות תוכלנה להיות פיזית באותו העמוד בזמן התפילה, והתפילות כתובות גם באנגלית כדי שגם הקבוצות שמגיעות מארה"ב ומצטרפות אליהן, תוכלנה להתפלל יחד איתן. זקס אומרת כי היא כמנכ"לית, שמה לה למטרה לגבש את נשות הכותל כקבוצה מתפללת – משימה לא

²⁰ רייטר, יצחק, פמיניזם בהיכל: נשות הכותל ומאבקן בסטטוס-קוו, ניתוח הסכסוך וחלופות להסדרי-תפילה חדשים בכותל המערבי, 2016, עמ' 58.

פשוטה, משום שלא מדובר בקהילה קבועה בבית כנסת שבה כולם מכירים את כולם, אלא מדובר בנשים שונות בכל חודש. זה מאד מסובך, לדבריה, לְבנות קהילה מתפללת, שלעתים עשויה למנות כ-100 מתפללות, במקום כל כך פתוח, כאשר יש הרבה רעש מסביב. סידור התפילה הזה משמש, איפוא, כאקטנט מחבר ומגבש, וגם כסמל לשיתוף פעולה ולאיחוד.

- הטלית של נשות הכותל: לנשות הכותל טלית צבעונית מיוחדת להן, שאותה עיצב יאיר עמנואל, אחד מיצרני היודאיקה המובילים בארץ, כאשר המוטיב העיקרי בה הוא ארבע האמהות, על פי רעיון אותו הגתה ענת הופמן. טלית זו הפכה להיות סמל המזוהה עם נשות הכותל, היא נמצאת אפילו במוזיאונים, לדברי הופמן, ומתעטפות בה גם נשים בקהילות היהודיות בחו"ל. בראיון איתה בתכנית הבוקר של אורלי וגיא בערוץ 10 למחרת אישור ההסכם, עשתה ענת הופמן שימוש באקטנט הטלית כאשר היא שלפה אותה מתיקה והציגה אותה לצופים באופן שהזכיר במעט את השימוש שעשתה ריטה בסרט "איזה מין שוויון" באקטנט בד-הריפוד שאותו היא שלפה מתיקה כדי להדגים ולבסס את דרישתה לשכר שווה.
- שלטי הפרסום על האוטובוסים: באוקטובר 2014 יצאו נשות הכותל בקמפיין פרסומי על גבי האוטובוסים בירושלים שתכליתו לעודד נערות לחגוג את טקס בת-המצווה בכותל. אחד השלטים הציג תמונה של נערות עם ספר תורה ולצידן הכיתוב: "זאת התורה. עכשיו תורי. טקס בת-מצווה עם נשות הכותל", והשני הציג תמונה של אם ושל בתה המחזיקה בספר תורה לצד הכיתוב: "אמא, גם אני רוצה לחגוג בת-מצווה עם נשות הכותל". התגובה האלימה לא אחרה לבוא: ב-20.4.2014 דווח באתר Ynet כי חרדים ניקבו צמיגי אוטובוסים של אגד שעליהם שלטי קמפיין נשות הכותל בכיכר השבת בירושלים, שפכו צבע וריססו כתובות "הקץ לתמונות התועבה". גם הקמפיין וגם התגובה אליו, זכו להד תקשורתי, ומילאו היטב את תפקידם כאקטנטים שסייעו בחשיפת מאבקן של נשות הכותל והעלאתו לתודעה הציבורית.
- רחבת עזרת הנשים בכותל: הרחבה עצמה משמשת אף היא כאקטנט משום שהיא זירת ההתרחשות הפיזית של התפילות ושל האירועים שקרו כתוצאה מהן, דהיינו ההתקפות האלימות נגד נשות הכותל והמעצרים שלהן. הרחבה היא המקום בו התרחש, כאמור, אקט הפרובלמטיזציה הראשון בדצמבר 1988 שסימן את הניסיון הראשון לשינוי, והיא המקום בו חוזר אקט זה על עצמו מחדש בכל תפילת ראש-חודש, ובו מתבצעים השיבושים שבאים לידי ביטוי בהתעטפות בטלית, בכריכת התפילין על הזרוע, בקריאה בקול בספר התורה ובשירה.
- "מנהג המקום": השימוש שעושים רב הכותל והגורמים האורתודוקסים במושג "מנהג המקום" הוא, כאמור לעיל, חלק ממשטר ההצדקה שלהם, אך אני סבורה כי

בידי נשות הכותל הוא הפך להיות אקטנט, וזאת משום שהן מקפידות להגיע לכותל בעקביות מדי ראש-חודש מזה 27 שנים. עובדה זו הפכה את נוהג התפילה שלהן למסורת והיא למעשה נותנת לאופן תפילתן תוקף של "מנהג המקום", שלדעתי אינו נופל מתוקפה של הפרשנות האורתודוקסית למושג זה, שהרי גם "מנהג המקום" לפי פרשנות זו שלהם היא תופעה די חדשה שהתחילה, כאמור, רק ב-1968.

זירות ההכרעה: זירת ההכרעה הראשונית היתה, לדברי ענת הופמן, לשכתו של רב הכותל אליו הן שלחו מכתב קדם בג"ץ, שהיה מופנה גם לשר המשטרה ולשר הדתות. משלא היתה הכרעה בזירה זו – הן פנו לבתי המשפט על ערכאותיהם השונות ובסופו של דבר, כידוע, עברה זירת ההכרעה לממשלה.

פירוט מתומצת של האירועים שהתרחשו ברחבת הכותל ושל ההחלטות שנלקחו בזירות ההכרעה המשפטיות והממשלתיות השונות, מדגים הדגם היטב את תהליך הספירלה שאפיין - ועדיין מאפיין - את מאבקן של נשות הכותל. על כל מהלך שהן עשו על מנת לפתוח את הקופסה השחורה, נעשה מהלך-נגד שמטרתו היתה לשמור עליה סגורה ולהחזיר בכוח את המצב לקדמותו:

- בדצמבר 1988, כאמור לעיל, מנסות נשות הכותל לפתוח את הקופסה השחורה ומנהלות תפילה כמנהגן בעזרת הנשים. כתוצאה מכך הן מותקפות באלימות.
- בתגובה מוציא הרב גץ, הממונה על הכותל בזמנו, הוראה שלפיה נאסר על נשות הכותל להתפלל בעזרת הנשים אם הן עטופות בטלית וקוראות בספר התורה.
- במרץ 1989 עותרות נשות הכותל לבג"ץ בבקשה כי זה יורה על ביטול הוראה זו שהוציא הרב גץ, ויאפשר להן לממש את זכותן להתפלל בכותל כדרךן, לממש את חופש הדת שלהן ואת זכותן לשוויון.
- כמהלך-נגד מרחיב השר לענייני דתות את תקנות השמירה על המקומות הקדושים ליהדות כך שאלה תכלולנה גם מניעה של טקסים דתיים שאינם כמנהג המקום ושפוגעים ברגשותיהם של שאר המתפללים.
- בינואר 1994 דוחה בג"ץ את עתירתן של נשות הכותל מ-1989 ברוב דעות, אך שניים מהשופטים סוברים כי לעותרות עומדת זכות להתפלל כמנהגן גם ליד הכותל.
- במאי 1994 מחליטה הממשלה על הקמת ועדת מנכ"לים שתמליץ על פתרון שיאפשר לנשות הכותל חופש גישה לכותל וחופש תפילה בו, תוך צמצום הפגיעה ברגשות המתפללים במקום.
- ביוני 1994 עושות נשות הכותל מהלך משלהן ועותרות לבית המשפט בבקשה לקיים דיון נוסף בפסק הדין הראשון.
- בית הדין דוחה את העתירה בנימוק שיש להמתין להמלצות הועדה.

- הממשלה מחליטה לדחות את המועד להגשת המלצות הועדה – שימוש בסחבת.
- במאי 1995 עושות נשות הכותל ניסיון נוסף לפתוח את הקופסה השחורה ומגישות בג"ץ בו הן מבקשות להורות לוועדת המנכ"לים להגיש את המלצותיה, ולממשלה להחליט, ועד אז לאפשר להן להתפלל כמנהגן.
- מהלך הנגד: שימוש נוסף בסחבת - הממשלה מחליטה על דחייה נוספת של המועד להגשת המלצות הועדה.
- באפריל 1996 מגישה סוף-סוף ועדת המנכ"לים את המלצותיה שלפיהן נבחרה הפינה הדרום מזרחית של חומת הר הבית כחלופה למקום התפילה של הנשים.
- בנובמבר 1996, בדיון בלשכת היועץ המשפטי לממשלה מוצעים לנשות הכותל שני אתרים חלופיים לתפילתן.
- נשות הכותל מוכנות לשקול את ההצעה להפוך את מתחם קשת רובינסון לרחבת תפילה רק במידה והוא יוכשר לכך, אך הן אינן מוותרות על דרישתן לממש את זכותן להתפלל ברחבת הכותל המערבי.
- בספטמבר 1997 קובעת ועדה בראשות יעקב נאמן, שר האוצר דאז, כי רחבת קשת רובינסון היא החלופה המעשית המתאימה ביותר לתפילת נשות הכותל.
- נשות הכותל פונות שוב לבג"ץ בפעם השנייה וטוענות כי מאחר שהממשלה הוכיחה כי היא אינה מסוגלת להבטיח את זכותן להתפלל במקום, מוטל יישום ההמלצות על בית המשפט עצמו.
- במאי 2000 ניתן פסק הדין השני בבג"ץ שמוֹרָה לממשלה לאפשר את מימוש זכות התפילה של נשות הכותל ברחבת הכותל המערבי.
- פסק דין זה גורר תגובות אגרסיביות במישור הפוליטי שמטרתן לשמור בכוח שהקופסה השחורה תישאר סגורה: המפלגות הדתיות מעלות, כמהלך-נגד, הצעת חוק שלפיה האזור סביב הכותל יהפוך לבית כנסת המיועד רק לפולחן דתי אורתודוקסי ושעל כל אישה שתפר סטטוס קוו זה ייגזרו שבע שנות מאסר. גם ברשות המבצעת התגובה חריפה והיועץ המשפטי דאז, אליקים רובינשטיין, מבקש מנשיא בית המשפט העליון, אהרון ברק, לקיים דיון נוסף ולהפוך את ההחלטה. השופט ברק ממנה הרכב מורחב של תשעה שופטים כדי לבחון מחדש את הנושא.
- באפריל 2003 ניתנת פסיקת בג"צ השלישית שקובעת כי יש לנשות הכותל זכות להתפלל כמנהגן ליד הכותל, אך אין זו זכות ללא גבולות ולכן יש להכשיר את אתר קשת רובינסון ולהופכו לאתר תפילה בו הן תוכלנה להתפלל כמנהגן. ואם זה לא יבוצע – יהיה חובה על הממשלה לקבוע הסדרים שיאפשרו להן לממש את זכותן לתפילה כמנהגן ברחבת הכותל המערבי.

- אחרי פסיקת בג"ץ 10 ממשיות נשות הכותל לנהל מאבק עיקש לפתוח את הקופסה השחורה וממשיכות להגיע לתפילות ראש חודש בעזרת הנשים, כיון שלדברי ענת הופמן הן אכן מקבלות את הפסיקה, אך חושבות כי שני תנאים לא מולאו: קשת רובינסון לא הפכה להיות אתר כיאות וכנדרש, וזה לא נעשה בהסכמת שני הצדדים.
 - באפריל 2013 נעצרות חמש מנשות הכותל במהלך תפילת ראש חודש אייר. בדיון על מעצרן שנערך בבית משפט השלום בירושלים פוסקת השופטת שרון לארי-בבלי כי לא התקיים כל יסוד למעצרן, היא משחררת אותן ודוחה את בקשת המדינה להרחיקן מהכותל בזמנים מסוימים.
 - במהלך-נגד מערערת המדינה על שחרורן בפני בית המשפט המחוזי בירושלים.
 - באפריל 2013 נוחלות נשות הכותל הצלחה במאבקן כאשר דוחה השופט משה סובל את ערעור המדינה ובהחלטה מהפכנית קובע כי בית המשפט העליון לא הטיל על נשות הכותל איסור תפילה, למצער לא איסור שהפרתו מקימה סנקציה פלילית במקום כזה או אחר. בג"ץ, לפי פרשנותו של סובל, הכיר למעשה בזכותן העקרונית של נשות הכותל לקיים תפילה כמנהגן בעזרת הנשים של הכותל המערבי. עוד כותב השופט סובל כי אין לקבוע כי המנהג האורתודוקסי הוא 'מנהג המקום'. משמעותו של פסק דין זה היא שהקופסה השחורה נפתחה, גם בעיני החוק.
 - במהלך-נגד פונה רב הכותל, שמואל רבינוביץ', אל השר לענייני דתות דאז, נפתלי בנט, בבקשה שיתקין תקנות שיגדירו מהו 'מנהג המקום' כדי למנוע מנשות הכותל להתפלל בעזרת הנשים ובכך לעקוף את פסיקת בית המשפט. כמו כן מבקש רבינוביץ' מהיועץ המשפטי ומפרקליט המדינה שיערערו על פסיקת בית המשפט המחוזי בטענה שתפילת נשות הכותל תביא "להבערת השטח".
 - 'הבערת השטח' אכן מתרחשת כתגובה להחלטתו של השופט סובל. כחודש לאחר פרסום פסק דינו, בראש חודש סיון 2013, מגיעים לכותל אלפי חרדים ובנות אולפנה בהוראתם של הרבנים וביניהם הרב עובדיה יוסף, כדי להפגין נגד נשות הכותל ולהפריע לתפילתן. זהו מהלך כוחני שנועד לנסות לסגור שוב את הקופסה השחורה שכבר נפתחה.
 - בשלב זה, מתוך עמדת כוח של נשות הכותל המחזיקות בידן את פסק דינו של השופט סובל – שהוא אקטנט חשוב במאבקן ומשמש ככוח כופה ומאלץ על המדינה - מתחיל המשא והמתן בין אביחי מנדלבלית לבין נשות הכותל ונציגי הזרמים הרפורמיים והקונסרבטיביים, שמניב את החלטת הממשלה המוזכרת לעיל.
- אך בזאת לא תם הסיפור. בעת כתיבת שורות אלה הסאגה עדיין רחוקה מסיימה: בעקבות לחץ כבד שמופעל על ראש הממשלה מכיוון של המפלגות החרדיות - שותפותיו לקואליציה - שמהוות כוח כופה ומאלץ מהכיוון השני, הוא מודיע על הקמת ועדה חדשה, "ועדת שרן",

לבחינה מחודשת של המתווה, וזאת בעקבות "קשיים שאנו פועלים למצוא להם פתרון", כדבריו. הועדה הזו אמורה להגיש את המלצותיה בסוף חודש מאי השנה.

על רקע המהלכים ומהלכי הנגד המפורטים לעיל, לא מפתיעים, אם כי מעציבים, דבריה של ענת הופמן שנאמרו בתשובה לשאלה אותה הפניתי אליה בסוף הראיון שלי איתה; כאשר ביקשתי ממנה לעשות רפלקציה על כל המהלך כולו, ושאלתי אותה מה היא היתה עושה אחרת במבט לאחור, והאם היא חושבת שנעשו טעויות, היא ענתה ללא היסוס: "כן, אסור היה ללכת לבג"ץ, בשום מקרה", ולשאלתי מה, אם כן, הן היו יכולות לעשות, היא ענתה: "היינו צריכות להמשיך עם המחאה בשטח, לעשות *civil disobedience*, להשתולל בחוץ, לעשות להם את המוות ולא ללכת לבג"ץ. העתירה בזבזה לנו המון זמן ולא הניבה את הפירות הרצויים. בג"ץ התברר כחסר עמוד שדרה בעניין הזה. בסופו של דבר בג"ץ הניח את התשתית למה שקורה עכשיו אבל התשתית היתה פגומה, ובנוסף, הבג"ץ לא אוכף את מה שהוא דורש ואין שום דרך לתבוע את המדינה על בזיון בית הדין למרות שברור שמה שיש פה זה יישום חלקי בלבד במקרה הטוב. אני מצטערת שהלכנו לבג"ץ, זה בזבז לנו את הזמן, בזבז לנו משאבים, זו היתה טעות. ואני הייתי אומרת לכל ארגון נשים או ארגון חברתי – פשוט תפעלו בשטח, תכבשו את הלבבות". כשהערתי שזה מאד עצוב שזו המסקנה אליה היא הגיעה לגבי יכולותיו של הבג"ץ במדינת חוק דמוקרטית, היא ענתה בפשטות: "נכון".

המשמעות של דבריה של הופמן היא שיתכן שנעשתה כאן טעות בזיהוי זירת ההכרעה, טעות שהשפיעה על כל מהלך העניינים, וזה בהחלט מספק הרבה חומר למחשבה.

כאשר הפניתי ללזלי זקס את אותה השאלה היא השיבה כי גם היא סבורה שההליכה לבג"ץ היתה טעות, אבל היא הוסיפה כי היא לא בטוחה שהיו אז לנשות הכותל אופציות אחרות, וכך היא הסבירה: "אי אפשר להסתכל על הדברים עם המשקפיים של היום. הפעולות בשטח לא היו עוזרות; צריך לזכור שהעולם היה שונה, העולם התקשורתי היה שונה והיכולת של נשות הכותל להעביר את המסר שלהן היה מוגבל. ב-1989, עת הוגשה העתירה הראשונה לבג"ץ, היה רק ערוץ טלוויזיה אחד²¹, שלושה ערוצי רדיו וארבעה עיתונים. אף אחד לא שעה לנשות הכותל כי הממסד עניין את העיתונים יותר. צריך לזכור גם כי העולם החברתי היה שונה ולא היה אינטרנט, לכן אני חושבת שבדיעבד הבחירה שהן עשו היתה אולי טעות, אבל לא היתה להן ברירה, זו היתה אולי האופציה היחידה שעמדה לרשותן."

רשת האקטניטים האנושיים: ישנה רשת סבוכה של אקטניטים אנושיים שמעורבים בפרקטיקה המגדרית המדירה נגדה יצאו נשות הכותל, ושמשקיעים כל מאמץ על מנת לקיים ולשמר אותה, ואת מרביתם כבר מניתי לעיל: הם כוללים בראש ובראשונה את רב הכותל

²¹ ערוץ 2 התחיל לשדר ב-1993 וערוץ 10 ב-2000.

ואת אנשיו בקרן למורשת הכותל, אך גם את הרבנים וראשי המפלגות האורתודוקסיות, את המשטרה המשמשת כלי בידיהם, את חברי הכנסת וחברי הממשלה החרדים, את התקשורת החרדית ואת המתפללות והמתפללים בכותל אשר מנסים – באלימות פיזית ומילולית – למנוע את תפילתן של נשות הכותל. ישנם גם אקטנטיים אנושיים לא מעטים שעזרו ועוזרים בניסיון לממש את הפרקטיקה החלופית וגם אותם כבר הזכרתי בעבודתי זו: הם כוללים כמובן את נשות הכותל ואת תומכיהן, את נציגי התנועות הקונסרבטיביות והרפורמיות, את ארגוני הנשים בארץ ובחו"ל, את חלק מהשופטים, את חלק מחברות הכנסת, – כולם היו שחקנים בסיפור ולכולם היה, ועדיין יש, חלק בו.

ומה הלאה?

מאבקן המתמשך ורב-התהפכות של נשות הכותל ממשיך לעשות כותרות ומסתבר שהחלטת הממשלה על פתיחת הרחבה החדשה אינה סוף פסוק, והמאמצים שנעשים על מנת להשיב את המצב לקדמותו רק הולכים וגוברים:

- כחודש לאחר אישור המתווה דרשה מועצת הרבנות הראשית לישראל מהממשלה להקפיא את החלטת הממשלה "עד אשר תמלא את חובת ההתייעצות עם הרבנות הראשית בהתאם לחוק".²²
- השר לשירותי דת, דוד אזולאי, שהיה אמור לחתום על התקנות לקידום ההסדר בכותל תוך 30 יום ממעמד החתימה על ההסכם, לא עשה זאת, וגם לא מתכוון לעשות זאת, כי לדבריו החתימה הזאת היא בבחינת "ייהרג ובל יעבור".
- חמישה שבועות לאחר שהמתווה קיבל כבר תוקף של החלטת ממשלה העניק ראש הממשלה נתניהו לרבנים הראשיים "שבועיים-שלושה" להציע מתווה משלהם.
- מפלגות ש"ס ויהדות התורה מנסות לכפות על ראש הממשלה שינוי יסודי בהסדר בכותל: "בפגישה עם נתניהו דרשו השרים אריה דרעי ויעקב ליצמן וח"כ משה גפני כי ניהול הרחבה הדרומית יופקד רק בידי הסוכנות היהודית, זאת בניגוד לנוסח ההסדר שאושר, לפיו הרפורמים, הקונסרבטיבים, נשות הכותל והסוכנות ינהלו את "עזרת ישראל" במשותף.²³
- כותרת נוספת: "המפלגות החרדיות ידרשו מחרתיים (ראשון) מראש הממשלה חוק שיגביל את כוחן של התנועות הלא אורתודוקסיות בישראל. שר הבריאות יעקב ליצמן איים לקראת הפגישה כי אגודת ישראל, מפלגתו, תפרוש מהקואליציה ללא חוק

²² אטינגר, יאיר, "מועצת הרבנות הראשית לממשלה: הקפיאו את ההסדר להפרדת הכותל", הארץ, 26.2.16.
²³ אטינגר, יאיר, "החרדים דורשים מנתניהו לא להעניק לרפורמים ולקונסרבטיבים מעמד בכותל", הארץ, 7.3.2016.

שיבטיח את עליונות היהדות האורתודוקסית.²⁴ גם נשיא מועצת חכמי התורה של ש"ס ומנהיגה הרוחני של התנועה, הרב שלום כהן, איים בפרישת מפלגתו מהקואליציה על רקע ההכרה בזרמים הרפורמיים וההחלטה להקצות עבורם רחבה לתפילה שוויונית באתר הקדוש, והבהיר כי הוא מצפה מראש הממשלה "לסגת מההחלטה שכבר אושרה, ולגבש מתווה חלופי בהסכמת המפלגות החרדיות."²⁵ איומים אלה מהווים כוח כופה ומאלץ כיון שהקואליציה הצרה של נתניהו נשענת על המפלגות החרדיות.

- כתוצאה מאיומים אלה, "חודשיים לאחר שנקבע כהחלטת ממשלה, ראש הממשלה בנימין נתניהו מודה לראשונה רשמית בקשיים ביישומם של הסדר הפשרה בכותל המערבי"²⁶ והוא מודיע, כפי שכבר כתבתי לעיל, על הקמת ועדה חדשה לפתרון קשיים אלו, מהלך שאמור לקנות לו זמן הן מול ש"ס ויהדות התורה והן מול בג"ץ.

את התרחיש הזה צפתה ענת הופמן מראש: כאשר היא הסבירה לי בראיון שערכתי איתה, מדוע הסכימו נשות הכותל לגשת למשא-והמתן על המתווה היא אמרה: "אם ראש הממשלה מבקש לשבת ליד שולחן אחד, כל ארגון לשינוי חברתי צריך סיבות מצוינות להגיד - עם האיש הזה אנחנו לא יושבות. זה לא הגיוני. עם האיש הזה אנחנו נשב, הוא ראש ממשלת ישראל ואנחנו נקיים איתו דיון. אם בעתיד הוא לא יעמוד בהסכם, יבזבז את הזמן ואז לא יישם את התכנית – מה שמאד יכול להיות – לפחות לבג"ץ הבא אנחנו נבוא עם ידיים נקיות ובתום לב, ונוכל לומר שניסינו להידבר עם המדינה והם אלה שלא עמדו בדיבורם" [ההדגשה שלי].

בינתיים גם תלויה ועומדת עתירתן של "נשות הכותל המקוריות" לבג"ץ, שהוגשה ביום 29.11.2015 (כחודשיים לפני החלטת הממשלה) באמצעות 'מרכז צדק לנשים' - CWJ (Center for Women's Justice) שבה הן דורשות כי הרב רבינוביץ', הממונה על הכותל המערבי, יפסיק את מדיניות ההפליה שהוא מנהיג ברחבת הכותל ויתן לנשים להתפלל עם ספרי התורה שנמצאים ברחבת הכותל (בעזרת הגברים) ומיועדים לשימוש הציבורי כולו, וכמו כן הן דורשות לבטל את נוהל "הכנסת ספרי תורה לרחבת הכותל המערבי - 2010" האוסר על הכנסת ספרי תורה פרטיים לרחבת הכותל, ומהווה למעשה אמצעי להפליית נשים לרעה.²⁷ יש, כנראה, רגליים לסברה כי הגשת עתירה זו היוותה, בין שאר הדברים, כוח

²⁴ אטינגר, יאיר, "ליצמן מאיים: בלי חוק שיחליש הרפורמים אגודת ישראל תפרוש מהממשלה", הארץ, 4.3.2016.

²⁵ אייכנר, איתמר וקובי נחשוני, "נכנע לחרדים? נתניהו בוחן את מתווה הכותל מחדש", Ynet, 7.3.2016.

²⁶ אטינגר, יאיר וברק רביד, "נתניהו מקים ועדה חדשה לפתרון הקשיים" ביישום הסדר הכותל", הארץ, 28.3.2016.

²⁷ בלשון העתירה: "עניינה של עתירה זו היא מדיניות האפליה הקשה אשר נוקטת הרשות המנהלית כלפי העותרות ברחבת הכותל המערבי. תוך שהיא מפלה בצורה מובהקת בין נשים לגברים, מונעת המדינה מן העותרות באופן בוטה גישה לספרי תורה במהלך תפילתן, וזאת רק משום שהן נשים. [...] בכך חוות העותרות פגיעה אנושה בכבודן ובזכותן לשוויון, שהרי: "זכר ונקבה ברא אותם". (פורסם באתר "מרכז צדק לנשים" 2.12.2015). [ההדגשות שלי].

כופה ומאלץ על ועדת מנדלבלויט - שחששה מתוצאתה - ובכך היא תרמה לזירוז קבלת החלטת הממשלה. כך לפחות סבורה לזלי זקס, אשר טוענת כי בהגשת עתירתן זו השיגו נשות הכותל המקוריות את ההפך ממה שהן רצו, שהרי הן היו נגד הסכם הפשרה מלכתחילה, ובפועל הן הביאו לזירוז החתימה עליו. זקס אומרת כי גם הן - נשות הכותל - חשבו על האופציה של פניה לבג"ץ בעניין זה, אך הן לא עשו זאת משום שהן חששו שבית המשפט עלול להחליט להפוך את פסק הדין של השופט סובל מ-2013, או לחילופין לאסור עליהן להכניס ספרי תורה לעזרת הנשים, והן לא תוכלנה לעשות זאת יותר מבלי לעבור על החוק, ואז אנה הן באות?

סיכום

המחקר שערכתי על נשות הכותל המחיש לי שגם קבוצה קטנה של נשים יכולה לחולל שינוי גדול, גם אם זה לא השינוי לו הן פיללו. למדתי ששם המשחק הוא נחישות, התמדה ודבקות במטרה לאורך זמן, וכן שבמהלך המאבק לשינוי יש לגלות גמישות ופתיחות לחלופות שונות ולעתים אף לעשות פשרות כואבות.

חשיבותו של המאבק של נשות הכותל חורגת מההקשר של הדרישה למימוש חופש פולחן בכותל המערבי. מאבק זה מגלם ניסיון אמיץ ונחוש להשיג שוויון מגדרי באחד מהמעוזים החזקים ביותר של הממסד הפטריארכאלי-דתי, ניסיון שעשויות להיות לו השלכות גם על שטחי חיים אחרים. נשות הכותל הפכו להיות חלק מהתודעה הקולקטיבית והן הצליחו למצב את עצמן כסמל למאבק נגד הדרת נשים בכלל, ולדוגמה: הכותרת שנתן העיתון *Jerusalem Post* לידיעה על הנשים ההודיות הנאבקות על זכותן להיכנס למקדש במומבאי אליו נאסרה עליהן הכניסה בשל היותן נשים, והיא:

"India's answer to women of the wall? Muslim women demand use of Mumbai mosque", (Jerusalem Post, 9.2.2016)

אין להקל ראש בהישגיהן של נשות הכותל עד כה: הן הצליחו לזעזע מערכת כוחנית שמושלתת על פרקטיקה מגדרית מדירה, לעורר דיון ציבורי יגר בנושא, ולפתוח קופסה שחורה שהיתה סגורה על מנעול ובריח במשך כמה עשרות שנים, ואין זה דבר של מה בכך. עם זאת התשובה לשאלה האם הצליחו נשות הכותל במאבקן היא כנראה בעיני המתבונן, שהרי נשות הכותל המקוריות יאמרו כי המטרה לא הושגה. אך אם לשפוט על פי התגובות האגרסיביות והנזעמות של הממסד הדתי שפורסמו בתקשורת - כמו למשל זו של השר אורי אריאל (הבית היהודי) שכינה את נשות הכותל "קבוצה שולית ומתלהמת",²⁸ זו של ח"כ

²⁸ האתר של ערוץ 7, "השר אריאל לרבנות: שמרו על מעמדו של הכותל", 25.2.2016.

ישראל אייכלר (יהדות התורה) שאמר כי נשות הכותל והתנועה הרפורמית "רוצים להפוך את המקום למאורת פריצות שיהודי חרדי ייאלץ להדיר רגליו משריד בית מקדשנו",²⁹ וכן זו של סגן שר החינוך, ח"כ מאיר פרוש, שהגדיל לעשות ואמר על נשות הכותל כי "ואלה שהם לא רחוקים משיקוצים ונבלות וטרפות, הם לכלב תשליכון אותו. את נשות הכותל, את הקבוצה הזאת שמו בקצה המחנה, ליד שער האשפות, שם בפינה הנידחת, שם המקום שלכם. לכלב תשליכון אותו"³⁰ – אזי כנראה שההסכם עליו חתמה הממשלה הוא אכן הסכם היסטורי.

מאבקן מעורר ההשראה של נשות הכותל עשוי להמריץ לפעולה גם ארגונים חברתיים אחרים, ויש לו פוטנציאל גדול מאד לשינוי חשיבתי, כמובן בתנאי שההסכם שהתקבל יקוים על כל סעיפיו ובתנאי שהמקום אכן יתמלא מבקרות ומבקרים, אורחות ואורחים, מתפללות ומתפללים מכל הזרמים הדתיים. אם זה יקרה - זה אכן יהיה הישג גדול במלחמה נגד הדרת נשים ובעד שוויון ופלורליזם, אבל את זה רק הזמן יוכל להגיד.

אבקש לסיים עבודה זו בדברים שאמרה ענת הופמן: "[...] כל המקומות בהם נשים מופלות או נפגעות – קשורים אחד לשני. אנשים יכולים לומר שהם לא מתחברים לאקט של התפילה בכותל, אבל הם צריכים להבין שזה מתחיל בשוויון מגדרי בכותל וממשיך משם לנישואים, לכשרות ולכל הנושאים שקשורים לממשק בין דת למדינה. נשות הכותל הן כמו פתק שנתחב בין אבני הכותל ומבקש שוויון, צדק וחופש. כל מה שאנחנו מבקשות בעצם זה להיות חופשיות בארצנו, זה הכל."³¹

תם ולא נשלם.

²⁹ שם, "נשות הכותל: גם אנחנו ניצחנו וגם רב הכותל", 31.1.2016.

³⁰ האתר החרדי "כיכר השבת", "סגן השר מאיר פרוש במליאה: להשליך את 'נשות הכותל' לשער האשפות, לכלבים", 1.2.2016.

³¹ האתר של הקרן החדשה לישראל, "כל מה שאנחנו מבקשות זה להיות חופשיות בארצנו", 8.2.2016.

ביבליוגרפיה

1. רדאי, פרנסס, "תביעה לשוויון בהגדרת הזהות הדתית: מקרה נשות הכותל – סאגה בבית המשפט העליון", המשפט י"ג תשס"ט.
2. רייטר, יצחק, פמיניזם בהיכל: נשות הכותל ומאבקן בסטטוס-קוו, ניתוח הסכסוך וחלופות להסדרי-תפילה חדשים בכותל המערבי, מכון ירושלים לחקר ישראל, 2016.